

ALÁRENDELÉS A MAGYAR MONDATBAN

BODNÁR FERENC

I.

1. A magyar hagyományos mondattani felfogás szerint nyelvünk alárendelő összetett mondataiban legalább egy „fő”-mondat és egy „mellék”-mondat alkot egységet. E két tagmondat között logikailag alárendelő a viszony; nyelvtanilag viszont lehet alanyi, állítmányi, tárgyi, határozói és jelzői a kapcsolat jellege, aszerint, hogy a mellékmondatban a főmondat melyik mondatrésze fejeződik ki.

Véleményem szerint e közkeletű felfogás alapja egyrészt a szószerkezet és a mondatrész, másrészt a lexikális és a nyelvtani jelentés lényegi kérdéseinek ellentmondásos értelmezése. Az úgynevezett „főmondat” és a „mellékmondat” között nincs minden esetben logikai-nyelvtani alárendelő viszony; a mellékmondat soha nem „fejt ki” a főmondat valamelyik mondatrészét. E tézisek igazolásához kísérlem meg az alábbiakban fölvezetni a magyar alárendelő összetett mondat nyelvi rendszereit.

2. A mondatfunkciós rendszer. Ha a következő két összetett mondatot tekintjük:

- a) Én látom azt, hogy te tanulsz
- b) Öröm látni azt, hogy te tanulsz

és megállapítjuk, hogy a mellékmondat mindkettőben az „azt” utalószt mint határozott tárgyi mondatrészt fejleszti ki különálló, alárendelt tagmondat alakjában, mintegy „bővebben részletezve” — és ezért mindkettő határozott tárgyi mellékmondat —, akkor, az értelmezésnek ugyanezen szintjén, még határozottan jelentkezik néhány tény, és fölmerül néhány kérdés.

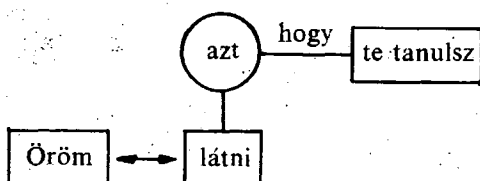
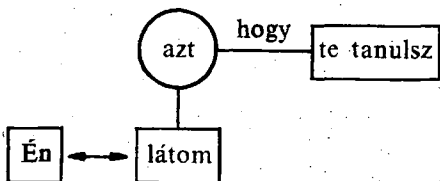
Mindenekelőtt az, hogy a főmondatokban a tárgy — mint tárgyi determináns hiánytalanul és maradéktalanul van jelen! Az egyikben tárgyas ragozású igei alaptagú szintagmában, a másodikban nominatívuszi értékű 0 ragos főnévi alaptagú szintagmában mint akkuzatívuszi értékű *t* ragos főnévi mutató névmás. E determinánsok nyelvtani jelentéséről tehát a mellékmondatok semmiféle bővebb, részletesebb, újabb információt nem közölnek, de nem is közölhetnek, mivel a mellékmondatok önálló nyelvtani formája és tartalma nem determinánsjellegű egy alárendelő tárgyas szintagmában, hanem predikatív-mondatszerkezeti jellegű egy külön tagmondatban. Annál feltűnőbb viszont e nyelvtani meghatározottság mellett a főmondatok utalósztinak lexikális tartalmi meghatározatlansága: a „látom azt” és „láttni azt” szintagmákban a főnévi mutató névmások lexikálisan „töltetlenek”!

És éppen ebben jelölhető meg a mellékmondat igazi szerepe: a főmondat valamely, nyelvtanilag már eleve determinált jelegységének a még — a mellékmondat elhangzása előtt — hiányzó, lexikális-tartalmi töltését megadni. Összetett példamondatainak egyszerű transzformjai például a következő lexikális sűrítményt eredményezik: a) *Én látom a te tanulásodat.* b) *Öröm látni a te tanulásodat.* — és ezekben a „tanulásodat” tárgy nyelvtani formális-tartalmi sajátosságai (akkuzatívuszi értékű *t* ragos főnév) mitsem változtak azzal, hogy a mellékmondatok lexikális tartalmát egy tárgyi determináns nyelvtani jelentésében fejeztük ki. Ugyanakkor azonban az is kétségtelen, hogy a nyelvtani jelentésformák mint a nyelvalkotó emberi tudat „mozgástermékei” — üres absztrakciók csupán az objektív valóság tükröztetését szolgáló jelentésformák nélkül. Ezért, és csak ezért jogos a tárgyi determinánsba visszahelyezhető mellékmondatot „tárgyi”-nak értelmezni, ám az is joga és kötelessége a nyelvtudománynak, hogy az alárendelt összetett mondat titkát ne a mellékmondat lexikális viszonyai között keresse, hanem a főmondat nyelvtanának földértése útján.

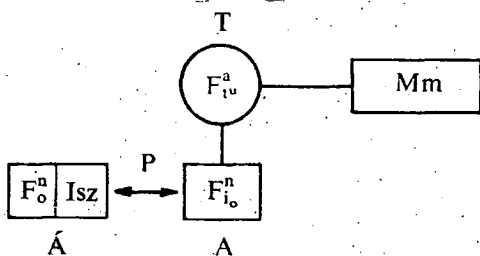
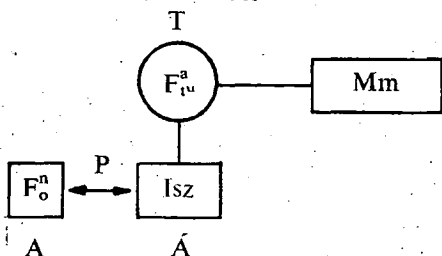
Nyilvánvaló tehát, hogy ha példamondataink intuitive is érezhető különbségét meg akarjuk fejteni, ha a mellékmondatok objektív valóságtartalmának és a főmondatok utalószavai izolált nyelvtani szerepének felszínes elemzése révén kapott „végeredményt”: mindkét mondat határozott tárgyi alárendelt összetett mondat — túl akarjuk haladni, a főmondatok mondattani és szintaktikai elemzését teljessé kell tenni.

a) *Én látom azt, hogy te tanulsz*

b) *Öröm látni azt, hogy te tanulsz*

Szimbolizálva:

(A szimbólumok feldolgozása: F_o^n = nominatívuszi értékű 0 ragos főnév; I_{sz} = személyragos ige; F_{tu}^a = akkuzatívuszi értékű *t* ragos főnév, utalószó; $F_{i_o}^n$ = nominatívuszi értékű 0 ragos főnévi igenév; A = alany; $\hat{A}$ = állítmány; T = tárgy; F_m = főmondat; Mm = mellékmondat; P = predikatív viszony.)

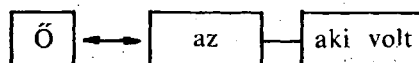
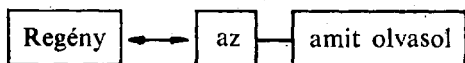
A mondat szerkezeti skémákból világosan kiderül, hogy a főmondatok utalószavai nem elszigetelt „mondatrészek”, hanem egyszerre és egyidejűleg részei ön-

maguk is egy-egy, a mondat különböző szintjein létező nagyobb egységnek: egyrészét egy szintagmának, másrészt egy mondatrésznek. Az *a)* főmondatban az „azt” utalószó egy szintagmában (azt látom) formális-tartalmi szempontból, nyelvtani jelentését tekintve alá van rendelve saját alaptagjának, ezért szintaktikai funkciója határozott tárgy. Az „azt látom” szintagma ugyanakkor mellérendelő (független) predikatív viszonyban áll az „én” szóval mint alannyal, lélektani-funkcionális szempontból tekintve mondatrész, mondattani szerepe ezért állítmány. A *b)* főmondatban az „azt” utalószó egy szintagmában (azt látni) formális-tartalmi szempontból, nyelvtani jelentését tekintve alá van rendelve saját alaptagjának, ezért szintaktikai funkciója határozott tárgy. Az „azt látni” szintagma ugyanakkor mellérendelő (független) predikatív viszonyban áll az „öröm + I” szerkezettel mint állítmánnyal, lélektani-funkcionális szempontból tekintve mondatrész, mondattani szerepe ezért alany. A kétféle, mondattani és szintaktikai funkció egyaránt determinálja a főmondati utalószókat és a mellékmondatok értékét, és ez az „együttes erővel” kialakított érték már a két mondat különbségére is utal: az *a)* példa állítmányi szerepű határozott tárgyi, a *b)* példa alanyi szerepű határozott tárgyi alárendelt összetett mondat.

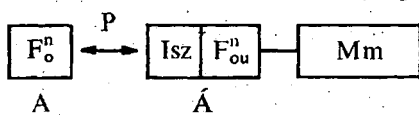
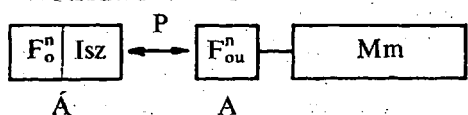
Ha mármost e példák alapján és után kitekintünk a magyar nyelv többi alárendelt összetett mondatára, és a tanulságokat „rendszerértékűvé” kívánjuk rangosítani, azt tapasztaljuk, hogy nemcsak tárgyi, határozói és jelzői determinánsok találhatóak főmondati-utalószóik minőségben, hanem valóban önálló szavak, „puszta”, determináns nélküli alaptagok is. Ezekhez, a mai hivatalos nyelvtani terminológia szerint, alanyi, ill. állítmányi mellékmondatok tartoznak. Például:

a) Regény az, amit olvasol.

b) Ő az, aki volt.

Szimbolizálva:

Ha a mondat szerkezeti skémákra csak felületes pillantást vetünk, először valóban úgy látszik, mintha itt a két „az” utalószónak csak egyféle helyzete lenne: az a helyzet, amelyben az utalószót mint — alanyi, ill. állítmányi — mondatrész mellérendelő (független) predikatív viszony kapcsolná csupán a másik mondatrészhez, az alanyhoz, ill. állítmányhoz, tehát jogos és helyénvaló lenne itt a puszta „alanyi”, ill. állítmányi mellékmondat” elnevezés. Az alanyi és az állítmányi mondattani funkció azonban sohanem épülhet a semmire, a „valamiről állítok valamit” funkció viszonya sohasem függhet csupán a mondatalkotó beszélő és a mondatfelfogó hallgató szándékától, még kevésbé a mondat elemző szuverén önkényétől, hanem — elsődleges szintagmák esetében — az alaptagok formális-tartalmi meghatározottságától, nyelvtani-szintaktikai jelentésétől. Ez a jelentés — a nominatívuszi főnévi —

mond két utalószónál természetesen itt és most is jelen van, úgyszintén az a „szubsztancia-akcidencia” fogalmi-tartalmi különbözőség is, amely a predikatív viszony irányának a meghatározója (F → F+I). Sajnálatos tény azonban, noha mondattani felfogásunk fel nem oldott (oldható?) önellentmondásosságából érthető, hogy szakirodalmunkban a pusztán alanyi szó és az állítmányi névszó nyelvtani jelentésének nincs neve! Míg tehát a determinánsok rendelkeznek nyelvtani jelentés-nevekkel (tárgy, határozó, jelző), addig a funkciós mondattagok végső alaptagjait — akár rendelkeznek determinánssal, akár nem — kénytelen vagyok ad hoc elnevezéssel illetni: nominatívuszi főnév, személyragos ige ... Ezek szerint a) mondatunk alanyi szerepű nominatívuszi, b) mondatunk állítmányi szerepű nominatívuszi alárendelt összetett mondat.

Alárendelt összetett mondataink mondatfunkciós rendszere tehát a mondati és a szintagmatikus vonatkozások egységében a következő képet mutatja:

Állítmányi szerepű:

Tárgyi: Látom azt, hogy olvasol.

Határozói: Hiszek abban, hogy sikerül.

Jelzői: Ő az az ember, aki volt.

Nominatívuszi: Ő az, aki volt.

Alanyi szerepű:

Tárgyi: Öröm látni azt, hogy tanulsz.

Határozói: Kell hinni abban, hogy sikerül.

Jelzői: Kell az a barát, aki megért.

Nominatívuszi: Kell az, aki megért.

Megfigyelhető, hogy mondattani szempontból kétféle lehet az alárendelés: alanyi és állítmányi, a két mondatrésznek megfelelően. Megfigyelhető, hogy szintaktikai szempontból négyféle lehet az alárendelés: tárgyi, határozói, jelzői és nominatívuszi, annak megfelelően, hogy mind alanyi, mind állítmányi szerepben előfordulhat olyan szintagma, amelynek egy alaptagja és háromféle determinánsa lehet. Ha az alaptag maga utalószó, determinánsa nem lehet. Determináns lehet mindenféle ragos mindenféle névszó; nominatívuszi főnév és személyragos ige determináns nem lehet. Alanyi szerepű alárendelés esetén elsődleges tárgyi és határozói utalószó-determináns csak főnévi igenévi alaptagon fordulhat elő, ebben az esetben az állítmányi funkciós szintagma végső alaptagja — determinánsokkal, ill. azok nélkül — csak összetett (névszói-igei) és „személytelen igei” (kell, lehet, illik, tetszik, szabad) lehet.

Megfigyelhető végül, hogy az alanyi és az állítmányi szerepű ominózus „nominatívuszi” alárendelés úgy hozható létre — a rendszer síkján transzformálva! —, hogy a sorrendben előtte álló jelzői alárendelés főmondatából elhagyjuk a jelzett főnevet. Ilyenformán az utalószó melléknévi jelzőből jelző nélküli főnévvé „változik” — Ő az az ember → Ő az; Kell az a barát → Kell az — olyannyira, hogy „többé” jelzőt nem is kaphat. Hogy azonban az ilyen és hasonló transzformációs eljárások mennyiben jogosak, és hogy milyen összefüggésben vannak azokkal a valóságos magyar mondatokkal, amelyekből a mondatfunkciós rendszer elvonatkoztatható — ezek a kérdések már egy másféle szinten kívánnak részletesebb értelmezést.

**ZUR FRAGE DER UNTERORDNUNG
IN DEM UNGARISCHEN ZUSAMMENGESetzten SATZE**

von

F. BODNÁR

Der Verfasser kritisiert die Auffassung, nach der in dem ungarischen abhängigen zusammengesetzten Satze Nebensätze mit fünferlei Satzgliedfunktion (Subjekt, Prädikat, Objekt, Attribut und Adverbial) entstehen könnten. Er beweist, dass alle Nebensätze mit prädikativer Funktion (Subjekt-Prädikat — den Satzglieder entsprechend) und gleichzeitig mit syntaktischer Funktion (Objekt, Attribut, Adverbial und Nominativ — den Syntagma-glieder entsprechend) existieren.